

УДК 811.411.21'373.23'27

ПРЕЦЕДЕНТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АНТРОПОНІМІВ АРАБСЬКОЇ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОЇ СПІЛЬНОТИ (за даними експериментального дослідження)

Оксана ЩУПАКІВСЬКА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: o.shchupakivska@gmail.com*

Описано виявлені у процесі асоціативного експерименту значущі національно-марковані антропоніми арабської мови як ономастичні концепти, ядерні елементи асоціативного тезауруса, що дало змогу простежити механізм реалізації арабськими власними іменами їх потенціалу до прецедентності.

Ключові слова: особові імена, прецедентність, асоціативний тезаурус.

Специфічний статус власних назв вже не одне століття привертає увагу дослідників різних наукових дисциплін – лінгвістики, історії, археології, географії, етнографії, психології та ін. Це зумовлено тим, що ці мовні універсалії, займаючи особливу лексичну нішу в будь-якій мові, не тільки розвиваються згідно з законами її розвитку, а й здатні у своїй «етимологічній структурі» накопичувати у згорнутому вигляді («закодовувати») багату історико-культурну інформацію, значущі фонові знання, вписані у суспільну свідомість тої чи іншої лінгвоспільноти. Зважаючи на антропоцентричні виміри сучасної масової комунікації, цілком закономірним є домінування в будь-якому лінгвосоціумі, поряд із іншими категоріями власних назв, *антропонімів*, універсальність яких пояснюється їх роллю як невід'ємних компонентів нашого повсякденного життя.

Історія вивчення антропонімів та наявність різних трактувань їх опису свідчить про складність і суперечливість. Дослідники семантичного наповнення антропонімів, визнаючи необхідність враховувати їх специфічну мовну природу й наявність денотативного, сигніфікативного і прагматичного аспектів значення, наполягають на важливості проектувати на ономастику, когнітивістику, теорію дискурсу та інтертекстуальності.

Зокрема, йдеться про таку унікальну властивість антропонімів, коли, здавалось би, їх збитковість повертається до них перевагою. Особові назви, будучи, подібно до слів, номінативними одиницями, реалізують свої номінативні функції не в повному обсязі – не позначають загального поняття; однак, стаючи одиницями лексичного рівня, за певних умов можуть розширювати обсяг застосування, розвинувши в їх семантиці сигніфікативну (понятійну) складову, і таким способом позначати спільне «загальне» поняття. Нетиповість такого позначення своєю чергою обумовлює його експресивність,

яскраву стилістику і семантичну ємкість [2, с. 52]. Отже, втрачаючи природні функції індивідуалізації, ідентифікації, співвіднесеності з денотатом, зазнаючи якісних змін у семантичній структурі, власні назви набувають рис апелятивів, опосередковано зберігаючи генетичний зв'язок із онімами та їх денотатами. В результаті таких транспозиційних процесів, коли в системі його семантичних складників мовного та позамовного характеру втрачається зв'язок із денотативним об'єктом, у мовленні розвиваються вторинні символічні співзначення. Це дає можливість антропонімам функціонувати як субститутам соціально-оцінних апелятивів або узагальнено-вказівних знаків з абстрактною семантикою. Символізуючись, вони переборюють семантичну замкненість, набувають низку системних ознак, що свідчить про їх зближення з апелятивами [11, с. 6].

Лінгвісти намагалися з'ясувати умови і причини цього явища, вказуючи на широкий екстралінгвістичний фон, що оточує антропонім. Зокрема, Р. Воронцов у контексті загалом ономастики стверджує, що доти, поки онім залишається онімом, уся асоціативно пов'язана з ним культурна інформація перебуває за межею мовної семантики, однак як тільки хоча би один із елементів цього культурного фону починає асоціюватися з новим референтом, на який переноситься ім'я, культурний смисл стає фундаментом сигніфіката нової одиниці, переноситься в лінгвістичну площину і з одного предмета (первинного носія імені) поширюється (потенційно) на необмежену кількість предметів [2, с. 52].

Таке метафоричне переосмислення семантики антропонімів, їх підвищена експресивність, стійкий конотативний компонент значення дало змогу лінгвістам ономастичного напрямку дослідження звернутися до категорій *інтерсеміотичності/ІТ/інтердискурсивності* і з появою когнітивного та лінгвокультурологічного підходів вийти на вищий концептуальний рівень. Однак прискіплива увага мовознавців до розгляду цих процесів у різних ракурсах не сприяла ні термінологічній, ні концептуальній єдності. Зокрема, різними термінами дослідники називають як саме це явище: *апелятивація* (А. Суперанська), *ономізація* (О. Овчиннікова, В. Поляков), *деонімізація* (Н. Подольська, Г. Вокальчук, В. Ільченко), *деонімічна деривація* (В. Чижова), *відномастична деривація* (Г. Шуткіна, Н. Бугуєва), *семантичний словотвір* (О. Жданов, Л. Щетінін), *лексико-семантичний словотвір* (В. Горпинич, В. Кодухов), *метонімічне перенесення* (Р. Ресслер), *конверсія* (Р. Квірк); так і відповідні одиниці: *апелятиви* (Т. Наумова), *деоніми* (Н. Подольська), *деонімічні деривати* (В. Чижова), *напівантропоніми* (М. Блох, Т. Семенова), *антропономи* (Д. Мгеладзе, Н. Колесніков), «перенесені імена» (Л. Щетінін), *алюзивні власні назви* (М. Захарова), *символічні власні назви* (Т. Олійник), *фіктоніми* (А. Суперанська), *прецедентні імена* (ПІ) (Ю. Караулов, Б. Гудков, В. Красних, І. Захаренко, О. Нахімова та ін.).

Зокрема, в контексті міжкультурної комунікації, мовознавці, зосереджуючись на такій якості антропонімів як здатність до апелятивації (перехід власної назви в клас загальної, коли власна назва починає виконувати класифікаційну функцію і одна із побічних її конотацій виходить на перше місце), термінологізації чи фразеологізації [1, с. 156], стали розглядати цей клас «промовистих» імен з стійким не денотативним значенням як один із розрядів *прецедентних феноменів* (ПФ) – стандартних, незмінних

за формою і пов'язаних зі стереотипним змістом вербальних одиниць, добре відомих усім представникам національної лінгвокультурної спільноти (мають надособистісний характер); актуальні в когнітивному (пізнавальному та емоційному) плані – за ПФ завжди стоїть деяке спільне й обов'язкове уявлення про них у носіїв тої чи іншої лінгвокультури, або інваріант його сприйняття, який і робить апеляції до ПФ «прозорими», зрозумілими, конотативно забарвленими; звернення (апеляція) до яких постійно відновлюється в мовленні представників тої чи іншої національної лінгвоспільноти (зберігаються у вигляді штампів свідомості (асоціацій), що формують когнітивну одиницю, організовану за типом фрейм-структури – «пучка» передбачуваних асоціативних зв'язків) [4, с. 104; 7, с. 170].

У цьому контексті *прецедентні імена* (ПІ) – це власні назви, що вживаються в тексті не стільки для позначення конкретної людини (ситуації, міста, організації та ін.), скільки як свого роду культурного знаку, символу певних якостей, подій [4, с. 108]. Такі найбільш значущі та актуальні для певної лінгвокультурної спільноти імена стають складовими її національної когнітивної бази (КБ). У міру їх освоєння формуються національно-детерміновані уявлення чуттєво-експресивного й оцінного характеру (асоціації, конотації), що обумовлюють сприйняття цих імен носіями цієї лінгвокультури – інваріанти сприйняття цього імені, наявність яких і є головною диференційною ознакою ПІ. Диференційні ознаки ПІ – це не просто набір чи «пучок» характеристик, а складна система, що може охоплювати характеристики за рисами характеру або зовнішнім виглядом. Тоді як атрибут ПІ – це те, що тісно з ним пов'язане, але є недостатнім для його сигніфікації (деталі одягу чи зовнішнього вигляду, за якими можна «ідентифікувати», «впізнати» денотат). Диференційні ознаки – це ядро ПІ, а його атрибути – периферія [12, с. 88–90]. Такий підхід дає змогу розглядати ПІ репрезентантами «прецедентних концептів – ментально-вербальних одиниць, що використовуються для уявлення, категоризації, концептуалізації та оцінки дійсності при побудові картини світу і її фрагментів» [10, с. 5].

Отже, розглядаючи ПІ як символи, коди певної суми фонових знань, специфічні види згорнутих національно-культурних текстів, що зберігають у своїй семантичній пам'яті культурно-історичні сюжети, вписані у сучасну суспільну свідомість [13], ми вважаємо їх найяскравішими актуалізаторами активних концептів у ментальному лексиконі, стереотипів і прототипів. Адже у разі вербалізації національних ПІ у комунікантів виникають національно-обумовлені асоціації, пов'язані з інваріантами сприйняття конкретних культурних феноменів, з їх національно-детермінованими мінімізованими уявленнями. Тому прецеденти тут постають свого роду «стереотипним образно-асоціативним комплексом» (Д. Гудков), що є певним замкнутим тезаурусним простором, який дає змогу свідчити про лексикон носія мови, КБ. Одним з способів опису колективного ментального лексикону реальних носіїв мови є вивчення їх *асоціативного тезауруса* – своєрідної моделі свідомості носіїв певної лінгвокультурної спільноти, представленій у вигляді багатовимірної асоціативної мережі [8, с. 111].

На сьогодні як найрезультативніший спосіб розкриття інваріантів сприйняття ПІ в асоціативному тезаурусі мовознавці визнають асоціативний експеримент, що забез-

печує мимовільність і спонтанність мовленнєвої реакції, яка формується на основі когнітивного та мовного досвіду носія мови. На першому етапі асоціативного реагування слово-стимул активізує відповідний елемент ментального лексикону реципієнта, далі, до виникнення тієї чи іншої реакції, активізуються «горизонтальні» зв'язки на рівні ментального лексикону, а також відповідні глибинні концептуальні структури [9, с. 340]. Систематизуючи такі реакції-асоціації на кожен із ПП, можна виділити його колективне асоціативне поле або асоціативну норму, що «відображає як певний екстралінгвістичний, частково когнітивний, стандарт типових ситуацій, пов'язаний у свідомості носіїв мови з вихідними ключовими словами, так і психологічний стандарт» [3, с. 28].

Хоча асоціативний експеримент, як і будь-який інший науковий експеримент, певною мірою суб'єктивний, оскільки він, по суті, штучно викликаний і містить інтроспективні кроки, однак, масовість експерименту «знімає» будь-які випадкові, зумовлені індивідуальними особливостями респондентів реакції. З іншого боку, як стверджує О. Карпенко, кількість учасників експерименту не є принципово важливою, бо, будучи представниками однієї лінгвокультури, завжди можна буде виділити загальнономовний, колегіальний та індивідуальний фрейми (згідно з частотою реакцій) [6, с. 40].

Специфічним у такому експерименті є і сам об'єкт аналізу – онімічне асоціативне поле, що, порівняно з апелятивним, на думку багатьох дослідників, відносно «вільне» від семантики і, як наслідок, – від найпоширеніших тут парадигматичних та синтагматичних типів асоціацій, «звукowego символізму». Саме тим, а також, зважаючи на невинуватну регулярну відсутність онімів серед стимулів у наявних асоціативних словниках, також і пояснюється активізація подібних досліджень в останньому десятиріччі, адже це «чи не найбільш надійний шлях у з'ясуванні наповнення та ролі власних назв у ментальному лексиконі, а відтак і в ментальності етносу» [6, с. 9].

Керуючись висунутою нами гіпотезою, відповідно до якої в КБ кожної лінгвоспільноти наявний певний корпус власних назв, що, проникнувши в колективний ментальний лексикон, зберігаються у вигляді штампів свідомості (асоціацій) і формують когнітивні одиниці, які беруть активну участь при уявленні, категоризації, концептуалізації та оцінці дійсності, ми, з метою аналізу їх інваріантів сприйняття, наявних в асоціативному тезаурусі, звернулися (зважаючи на специфіку дослідження) до однієї з методик спрямованого асоціативного експерименту – «незакінчених речень». Відповідно, 150 реципієнтам (носіям арабської мови) в очній письмовій формі було запропоновано продовжити речення із 20 ПП-стимулами такого змісту:

فَأَقْصِدْ أَنَّهُ «X» إِذَا أَشْبَهَ أَحَدًا ب

«Якщо я когось називаю X, то це означає, що він/вона ...»

При цьому, передбачалася також можливість скористатися додатковими варіантами у випадку, якщо це ім'я учасникам експерименту не відоме, не вживається у запропонованій ситуації, чи не має однозначної характеристики. Кількість слів-реакцій не обмежувалася. Саме можливість зорієнтувати інформантів у необхідному для дослідження напрямі асоціативних потоків була визначальною у виборі цієї методики. Незважаючи на свідомий відбір реципієнтів відповідно арабської національності, 16–30-річного віку, відносно рівномірної гендерної належності, в якості контрольних, також уточнялись такі

параметри, як вік, стать, національність, соціальний статус. ПІ-симули були відібрані з картотеки, сформованої у наших попередніх дослідженнях, де визначили набір найчастотніших ПІ, які функціонували в текстах кросвордів як національно-специфічних енігматичних текстах, що, на відміну від тлумачних словників, справді є своєрідною моделлю фонових знань людини про світ, джерелом, у якому сконцентровано представлений досвід, національно-детерміновані особливості світосприйняття і культури народу загалом. Асоціативний експеримент відбувався у березні–червні 2013 року в Тунісі.

Для зручності аналізу та подальшої інтерпретації отримані асоціативні реакції були надалі за допомогою частотного, логіко-дедуктивного та кластерного аналізу згруповані у смислові блоки, що в компактній, структурованій формі дає змогу представити реконструкцію інваріантів сприйняття ПІ в арабському асоціативному тезаурусі.

Перш за все, варто наголосити, що експеримент підтвердив статус усіх запропонованих антропонімів як прецедентних, зважаючи на незначний відсоток випадків, коли ці імена були для респондентів невідомими, чи якщо за ними не стояв спільний типовий для всіх «образ» (у дужках щодо кожного запропонованого ПІ-стимула подана інформація у відсотковому відношенні, коли: 1. لا أعرف هذا الاسم العلم 'Ім'я не відоме'; 2. لا يمكن أن أستعمل هذا الاسم العلم هكذا. 'Неможливо так когось назвати'; 3. غير محدد 'Важко відповісти'):

ПІ-СТИМУЛИ: جيمس بوند 'Джеймс Бонд' (4/1/1), فيروز 'Фейруз' (0/2/2), جحا 'Джоха' (0/2/1), ديكارت, أم كلثوم 'Умму Кульсум' (0/2/1), داروين 'Дарвін' (3/8/5), قيس 'Кайс' (1/3/2), ليوناردو دافنشي 'Леонардо Да Вінчі' (2/1/1), محمد عبد 'Мухаммад Абду Ваггаб' (1/3/2), سقراط 'Сократ' (0/4/1), سنديباد 'Сіндібад' (0/2/1), بشرد بن برد 'Башар бен Бурд' (3/3/4), 'Марія' (3/6/3), نجييب محفوظ 'Нагіб Махфуз' (0/4/2), 'شركة هولمز' (8/4/3), 'شركة هولمز' (10/2/2), 'شركة هولمز' (2/3/2), 'شركة هولمز' (0/0/1), 'شركة هولمز' (0/0/2).

Вихідні асоціації засвідчили також наявність в арабському колективному ментальному лексиконі як вузько національних, так і універсальних ПІ з сформованими образами, атрибутами і диференціальними ознаками.

Наприклад, як показав аналіз, концептуальне навантаження транснаціонального ПІ *Шерлок Холмс* містить як інваріанти сприйняття, що входять у його ядро (свідчать про стійкість асоціативних зв'язків у колективному ментальному лексиконі, а значна чисельна перевага – про їх легковідтворюваність), так і периферійні диференційні ознаки (одиничні, емоційні та обумовлені, як правило, індивідуальною свідомістю):

شركة هولمز 'ШЕРЛОК ХОЛМС': **детектив** (47 % – محقق بارع, 'чудовий слідопит', محقق ذكي, 'розумний слідопит', محقق بدقن, 'бородатий слідопит', محقق, 'відкривач', الاكتشاف, 'винахідник', مخترع, 'слідопит, що відкриває таємниці', يكشف الخبايا, 'відкривач', الاكتشاف الحقيقة, 'любить розслідувати істину', يحب الحلول للحقائق, 'розслідує', يحل, 'здатний вирішити проблему'), **розумний** (29 % – ذكي, 'знавець', عالم, 'розумний', ذكي جدا, 'дуже розумний', عبقرى, 'талановитий'), **інше** (9 % – مضحك جدا, 'дуже смішний', مضحك, 'смішний', 'цікавий', ممثل, 'актор', يجيد التمثيل, 'хороший актор', شخص رائع, 'чудова людина').

У процесі аналізу асоціативно-вербальних ланцюжків ПІ арабомовних респондентів ми помітили різний ступінь їх «багатства». На нашу думку, такі розширені чи, навпаки, одноманітні асоціативні реакції свідчать не стільки про різні особливості мислення, темпераменту, уяви, досвіду тощо (оскільки йдеться про загальну тенденцію в межах однієї лінгвоспільноти, що відрізняється залежно від запропонованого ПІ), скільки про різний ступінь концептуалізації даних ПІ у колективному ментальному лексиконі. Виділивши на основі сформованих семантичних кластерів інваріантів сприйняття даних ПІ їх конкретні когнітивні ознаки, що становлять ядро, ближню і дальню периферію, можна стверджувати, що ПІ, зберігаючись у КБ у вигляді штампу свідомості, можуть співвідноситись як розгалужені концепти, еталони, прототипи чи стереотипи. Наприклад, в арабському лінгвосоціумі власне національне ПІ *جحا* 'Джоха' (будучи постійним персонажем жартів та анекдотів) закріпилося в КБ розширеними різновекторними, часом протилежними асоціатами:

جحا 'ДЖОХА': **смішний** (36 % – مضحك 'смішний', 'дуже смішний', يضحك 'жартує', هزلي 'комедійний', فكاهي 'фкаاهی', 'гуморист', سخري 'кумедний', شخصية مضحكة 'смішна постать', كثير المرح 'багато жартує', 'завжди оригінально жартує', له روح مزاحية 'жартівливий за природою', 'شخصية هزلية' 'комедійна постать', 'رمز الهزل' 'весела особа', 'شخص مرح' 'смішний у всьому, навіть голосі', 'رمز من رموز القصص المضحكة' 'герой жартів і анекдотів', 'شخص غبي' 'дурень', 'غبي جدًا' 'дуже дурний', 'شخص غبي' 'не розумна особа', 'مغفل' 'неук', 'شخص مغفل' 'простак', 'معتوه' 'ідіот', 'غير ذكي' 'не розумний', 'احمق' 'не розумний', 'حمار' 'осел'), **розумний** (7 % – ذكي 'розумний', 'розумна особа', 'شخص ذكي' 'розумний', 'شخص ذكي' 'розумна особа', 'فطن' 'тільки', 'كمتلي' 'тільки', 'مذعن' 'мудрець', 'حكيم' 'дуже розумний', 'له نكاء كبير' 'блеще'), **блеще** (6 % – بخيل 'скутий', 'مار' 'скутий осел', 'بخيل بالغباء' 'скутий по дурості'), **наївний** (4 % – 'نايف' 'наївний'), **хитрий** (2 % – 'ختر' 'хитрий', 'شديد الدهاء' 'дуже хитрий'), **інше** (9 % – 'جاسوس' 'шпайон', 'غافل' 'не уважливий', 'مغامر' 'авантюрист', 'خفيف الظن' 'легковажний', 'ذلي' 'злий').

Тоді як, наприклад, інше ПІ *كليونباترا* 'Клеопатра' хоча і відзначається не меншою кількістю асоціативних реакцій, однак всі вони становлять одну яскраво виражену когнітивну ознаку «божественно красива», що, без сумніву, є ядром даного ПІ (71 %):

كليونباترا 'КЛЕОПАТРА': **королева краси** (71 % – جميلة 'красива', 'غاية في الجمال' 'дуже гарна', 'الحسن' 'краса', 'جميلة جدا' 'дуже гарна', 'فائقة الجمال' 'надзвичайно красива', 'صاحبة الجمال الفائقة' 'красива як вона', 'جميلة مثلها' 'гарна', 'قمة الجمال' 'красива', 'تملك بالسحر' 'є чарівною', 'تملك بالجمال' 'є красивою', 'شخصية رائعة' 'красива', 'امرأة جميلة' 'красива жінка', 'رمز للجمال' 'еталон краси', 'ملكة الجمال' 'королева краси', 'صورة جميلة' 'красива', 'صورة فائقة' 'надзвичайно виглядає', 'ملكة الجمال' 'королева краси', 'ملكة السحر' 'королева чарівності', 'ملكة الجمال الكبير' 'королева надзвичайної краси', 'ملكة الجمال في مصر' 'королева краси в Єгипті', 'جميلة مصرية' 'красива єгиптянка', 'جذابة' 'приваблива', 'رائعة' 'чудова'), **відважний керівник** (20 % – سيدة قيادية

- комунікація : сб. статей / ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – Москва : «Филология», 1997. – Вып. 1. – С. 128–144.
8. *Латышева В.* Национальные прецедентные феномены как элементы ассоциативного тезауруса русского и французских языков (по данным экспериментального исследования) / Вера Латышева // Вестник Иркутского гос. ун-та. – 2010. – Вып. 4 (12). – С. 110–118.
 9. *Мартінек С.* Концептуалізація білого та чорного кольорів (за результатами асоціативного експерименту) / Світлана Мартінек // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – Київ : КНУ, 2002. – № 7. – С. 338–347.
 10. *Нахимова Е.* Прецедентные имена в массовой коммуникации / Елена Нахимова. – Екатеринбург : УрГПУ, 2007. – 207 с.
 11. *Пасік Н.* Власні назви в українській фразеології та пареміології : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.0 / Надія Пасік. – Київ, 2000. – 20 с.
 12. *Слышкин Г.* От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Геннадий Слышкин. – Москва : Academia, 2000. – 128 с.
 13. *Співак С.* Власна назва в композиційно-смісловій структурі віршованих текстів американської поезії комунікативно-когнітивний підхід : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.04 / Світлана Співак. – Київ, 2004. – 19 с.

*Стаття: надійшла до редакції 31.03.2017
прийнята до друку 15.05.2017*

PRECEDENTIAL POTENTIAL OF ANTHROPONYMS IN AN ARABIC LINGUOSCUTURAL COMMUNITY (based on experimental studies)

Oksana SHCHUPAKIVSKA

*Ivan Franko National University of Lviv,
Yaroslav Dashkevych Department of Oriental Studies,
1, Universytetska St., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: o.shchupakivska@gmail.com*

The thesis belongs to a new scientific paradigm of cognitive onomastics and analyzes the mechanisms and ways of proper name organization in the consciousness of the native Arabic speaker, in his mental lexicon. The object is the anthroponymic area of the Arabic language. The subject is Arabic proper names as onomastics concepts of world picture.

Proper name is a fragment of language world. The habitual acquaintance with it having been acquired, it becomes a symbol whose interpretant represents it as an icon of an index of the individual named.

Considerable attention is given to the analysis of the important national anthroponyms that have been identified in the course of the associative experiment as the onomastics concepts and kernel elements of the associative thesaurus.

The article deals with the analysis of one of the methods of psycholinguistic research. Free associative psycholinguistic experiment in cognitive onomastics reveals the meaning of a proper name and the ways of onymic organization in a mental lexicon of the native language speaker. A free onomastic associative experiment was held, based on the interview

of 150 Arabic-speaking respondents who were offered 20 anthroponymic stimuli, and the results were interpreted. A thorough analysis of the obtained responses has enabled the author to reveal the mechanism of implementing by Arabic proper names of the precedence potential and this helped to establish the structure of the informants' individual onomasticon (individual anthroponymic frame).

Summing up, the practical value of the work is considered in new basically established ways of proper name problem studies. As a result of the investigation, the potential precedence of proper name in the Arabic world picture were studied.

The associative experiment, descriptive method and the method of analysis are used in the work.

Keywords: proper name, precedence, cognitive onomastics, associative thesaurus, free onomastic associative experiment.